

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

МАКОГОНЧУК ЄВГЕНІЯ СЕРГІЇВНА

УДК 159.923:343.82 – 056.26 (043.3)

**ГАНДИКАПІЗМ ЯК ЧИННИК СТАНОВЛЕННЯ ОБРАЗУ Я
ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ПЕНІТЕНЦІАРНОГО ЗАКЛАДУ**

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Луцьк – 2016

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор
Гошовський Ярослав Олександрович,
Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки,
завідувач кафедри педагогічної
та вікової психології

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Ставицький Олег Олексійович,
Міжнародний економіко-гуманітарний
університет імені Степана Дем'янчука,
завідувач кафедри біології

кандидат психологічних наук, доцент
Барінова Наталія Вікторівна,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна,
доцент кафедри прикладної психології

Захист відбудеться 8 грудня 2016 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 32.051.05 у Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки за адресою: вул. Потапова, 9, м. Луцьк, 43021.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки за адресою: вул. Винниченка, 30 а, м. Луцьк, 43021.

Автореферат розісланий 8 листопада 2016 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. Я. Малімон

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. На зламі тисячоліть в умовах соціально-економічних трансформацій нашого соціуму істотно зростають прояви девіантної та делінквентної поведінки, а також антисоціальних вчинків, які з боку суспільства знаходять відповідь у пенітенціарному вирішенні, тобто у виправно-трудоному підході як позбавленні волі у формі покарання за скоєний злочин.

Досить часто процес адаптації людини до деприваційно-ізоляційних умов в'язниці відбувається ускладнено, болісно і травмогенно, й особистісні психотипічні зміни здебільшого набувають негативних модальностей, зокрема підвищується рівень агресії/автоагресії, частішають міжособистісні конфлікти, проявляються сегрегація й дискримінація та інші форми поведінкових відхилень. Ситуація істотно ускладнюється, якщо об'єктом деструктивних впливів в таких умовах постають люди з обмеженими фізичними можливостями або помітними конституційно-морфологічними вадами і спотвореннями зовнішності. Їхнє життєіснування в місцях позбавлення волі зазнає постійних агресивних вербальних або інструментальних нападів, а система зневажливої та погордливої комунікації спонукає до застосування ними найрізноманітніших механізмів психологічного захисту.

Особливим складнощам піддається процес становлення і функціонування самосвідомості, Я-концепції, образу Я, самооцінки та інших компонентів людської самості. Негативне й упереджене ставлення до фізично неповносправних людей породжує гандикапізм як розгалужений соціально-психологічний феномен, що в умовах пенітенціарного закладу набуває крайніх загострених форм свого прояву, особливо у сфері самоусвідомлення.

Проблему ресоціалізації як надання різнобічної ревіталізаційної допомоги висвітлено здебільшого в контексті соціально-педагогічного супроводу процесу виправлення неповнолітніх правопорушників (І. Башкатов, О. Беца, П. Вівчар, С. Горенко, А. Гусак, В. Кривуша, Г. Радов, В. Синьов, В. Сулицький, С. Хачатурян та ін.). У сучасній психологічній науці існує низка досліджень феноменології депривованої та делінквентної поведінки (О. Глотчкін, Я. Гошовський, Н. Гук, К. Лебединська, В. Оржихівська, О. Пірожков, В. Синьов, В. Худик та ін.), а також проблеми гандикапного ставлення до неповносправної людини (О. Мурав'єв, В. Назаров, О. Ставицький та ін.), однак спеціального поглибленого вивчення впливу гандикапізму на становлення образу Я особистості в умовах пенітенціарного закладу не здійснювалося. Особливо актуальною є проблема впливу гандикапності на становлення самосвідомості, зокрема образу Я у засуджених осіб з вадами здоров'я в умовах тривалого позбавлення волі. Важливим просоціальним завданням є необхідність розробки засобів психокорекційного впливу на становлення образу Я такого контингенту осіб.

Виходячи з актуальності окресленої проблематики, її недостатньої розробленості в сучасній психології, в тому числі й пенітенціарній, а також її значущості у вирішенні практичних завдань ресоціалізації та психологічної

допомоги депривованій неповносправній особистості, було обрано тему дисертаційної роботи «Гандикапізм як чинник становлення образу Я особистості в умовах пенітенціарного закладу».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри педагогічної та вікової психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, здійснене в межах науково-дослідної теми «Вікові та педагогічні виміри психогенези особистості: норма і девіація» та є складовою комплексної державної теми «Психогенеза ревіталізації депривованої особистості» (номер державної реєстрації 0113U002218).

Тема дисертації затверджена на засіданні вченої ради Волинського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 6 від 29.12.2011 р.) й узгоджена в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних та психологічних наук в Україні НАПН України (протокол № 6 від 29.09.2015 р.).

Мета дослідження – здійснити теоретико-емпіричне вивчення психологічної специфіки становлення образу Я в осіб, які зазнають гандикапних впливів в умовах пенітенціарного закладу.

Виходячи з мети дисертаційної роботи, потрібно вирішити такі **завдання**:

1. Здійснити теоретичний аналіз проблеми образу Я та гандикапізму в науковій та навчально-методичній психолого-педагогічній літературі.
2. Емпірично дослідити проблему психологічних особливостей впливу гандикапізму на становлення образу Я людини в умовах позбавлення волі.
3. Провести порівняльний аналіз специфіки прояву гандикапних впливів на становлення образу Я в підлітків з пенітенціарного закладу, спеціальної школи-інтернату та навчально-реабілітаційного центру.
4. Розробити, апробувати й запровадити у ревіталізаційну діяльність пенітенціарної установи програму розвивального медіально-рефлексійного комунікативного тренінгу для зниження негативного впливу гандикапізму на становлення образу Я особистості.

Об'єкт дослідження – гандикапізм як чинник становлення самосвідомості особистості в умовах позбавлення волі.

Предмет дослідження – психологічні особливості впливу гандикапізму на становлення образу Я особистості в умовах пенітенціарного закладу.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали положення про взаємодію зовнішніх і внутрішніх чинників у становленні самосвідомості особистості (Л. Божович, Л. Виготський, І. Кон, Г. Костюк, С. Максименко, В. Столін, П. Чамата та ін.); розгляду станів психічної дезадаптації в контексті позбавлення людини волі та впливу гандикапізму (Ю. Александровський, Б. Карвасарський, Л. Собчик, О. Ставицький та ін.); специфічність особистісного розвитку в умовах депривації (В. Васютинський, Я. Гошовський, Й. Лангмейер, З. Матейчек, Л. Осьмак, А. Прихожан, А. Рузька, Н. Толстих, П. Фрейре, А. Фройд, Т. Юферєва та ін.); необхідність ресоціалізації/ревіталізації неповносправної депривованої особистості в пенітенціарних умовах (Н. Барінова, Я. Гошовський,

А. Гусак, М. Кондратьєв, Н. Крейдун, Ю. Лобков, В. Медведєв, І. Мудрак, О. Низовець, В. Пірожков, В. Синьов, С. Яковенко та ін.).

Для вирішення поставлених завдань використано комплекс **методів**, до якого увійшли: *теоретичні методи* – аналіз, синтез, систематизація, узагальнення, зіставлення психологічних даних за темою дослідження, моделювання – з метою визначення умов та чинників негативного впливу гандикапізму на самосвідомість неповнолітніх засуджених; *емпіричні методи* – вивчення особових справ, спостереження, анкетування, соціометрія, тестування («Тест-опитувальник самоставлення» (В. Столін, Л. Пантелєєв), «Шкала самоповаги» (М. Розенберг), «Тест самоакцептації підлітків і сприймання батьківських установок стосовно них» (М. Алексєєва, О. Насонова), «Метод багатоаспектної квантифікації міжособистісних взаємин» (Т. Лірі), методики «САН», «Методика діагностики рівня невротизації» (за Л. Вассерманом), «Шкала самотності» (Д. Рассел і М. Фергюсон), «Методика діагностики особистісної тривожності» (Ч. Спілбергер, Ю. Ханін), «Шкала тривожності» (А. Прихожан), «Методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту» (В. Бойко)); *математико-статистичні* – описова математична статистика, статистичне порівняння середніх значень (*t*-критерій Ст'юдента), дисперсійний та факторний аналізи. Обробка даних виконувалась за пакетом програм SPSS (версія 13.0).

Організація та експериментальна база дослідження. Експериментальна робота здійснювалася триетапно упродовж 2011–2015 рр. на базі пенітенціарної установи (виховної колонії), навчально-реабілітаційного центру, спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату.

На *першому етапі* (2011–2012 рр.) вивчався стан проблеми самосвідомості й гандикапізму особистості в умовах пенітенціарної установи та її висвітлення у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі, психолого-педагогічній практиці; опрацьовувався базовий понятійний апарат дослідження, обиралися методологічні засади дисертаційної роботи, проводилось пілотажне дослідження, розроблялися концептуальні позиції та програма емпіричного констатувального дослідження.

На *другому етапі* (2012–2013 рр.) проведено констатувальний експеримент, здійснено кількісну обробку та якісну інтерпретацію даних, узагальнено здобуті результати, уточнено програму дослідження.

На *третьому етапі* (2014–2015 рр.) розроблено й апробовано ревіталізаційну розвивальну тренінгову програму, проведено формувальний експеримент, здійснено систематизацію та узагальнення отриманих результатів дослідження, їхнє концептуальне обґрунтування та формулювання загальних висновків.

Гетерогенну *вибірку досліджуваних* склали: на *пілотажному* етапі експерименту 375 осіб підліткового віку; на *констатувальному* етапі 228 осіб (вибірка була гомогенною за статевою маскулінною ознакою) – підлітки з Луцького навчально-реабілітаційного центру Луцької міської ради ($n = 96$), підлітки з Липлянської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату ($n = 28$) і підлітки з пенітенціарного закладу «Ковельська виховна колонія» ($n = 104$); на

формуальному етапі 50 осіб (експериментальна група ($n = 25$) та контрольна група ($n = 25$)).

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

вперше здійснено цілісне вивчення психологічних особливостей становлення і функціонування образу Я підлітків з вадами здоров'я з пенітенціарної установи в умовах негативного впливу гандикапізму, суть яких зводиться до того, що деприваційний режим пенітенціарної ізоляції істотно підвищує рівень сегрегаційного ставлення до осіб з психофізичними та іншими обмеженнями розвитку; розроблено програму ревіталізаційного соціально-психологічного тренінгу з підлітками-колоністами, базовою ознакою якої є надання фахової психолого-педагогічної допомоги, спрямованої на активізацію саморуху, зокрема психозахисних і самореалізаційних потенціалів підлітків, що сприяє покращанню процесів становлення образу Я та функціонування всієї самосвідомості;

уточнено значення негативного впливу гандикапізму, насамперед таких чинників, як високий рівень невротизації, тривожності, самотності на успішність задіяння ресоціалізації/ревіталізації колоністів з вадами здоров'я, зокрема найважливішими визнано соціальний ізоляціонізм, різновидову депривацію та субкультурно-кримінальний мікроклімат пенітенціарного закладу;

поглиблено наукові уявлення щодо показників і чинників процесу становлення образу Я в гандикапованих неповносправних підлітків-колоністів, ключовою ознакою яких є субкультурна сегрегаційна статусно-рольова диференціація, культивована в пенітенціарній установі;

дістала подальшого розвитку проблема обґрунтування психологічних особливостей функціонування образу Я в підлітків з психофізичними обмеженнями, які навчаються в різнотипних закладах – загальноосвітній школі пенітенціарного закладу, спеціальній загальноосвітній школі-інтернаті для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, й навчально-реабілітаційному центрі, однак мають істотні спільні складнощі, спричинені гандикапізмом.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає в розробці ревіталізаційної програми для психологів і соціальних педагогів пенітенціарних закладів щодо превенції та корекції гандикапних впливів на підлітків, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі та мають істотні проблеми із становленням образу Я та самосвідомості. Базові теоретико-емпіричні положення і сформульовані на їх основі психологічні висновки можуть бути використані у процесі фахової підготовки та професійної діяльності психологів, соціальних педагогів, учителів, вихователів, адміністрації виховних колоній, шкіл-інтернатів, реабілітаційних центрів з метою розробки рекомендацій для оптимізації та гуманізації роботи з депривованими підлітками-колоністами та всіма дітьми, які мають психофізичні обмеження здоров'я.

Основні результати дослідження **впроваджено** в практику підготовки студентів у Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки (довідка № 03-29/02/4364 від 31.12.2015 р.); у виправно-реабілітаційну діяльність управління державної пенітенціарної служби України у Волинській області

(довідка № 02/5710/Гр від 24.12.2015 р.); Ковельської виховної колонії (довідка № 02/2476/5 від 24.12.2015 р.), комунального закладу «Луцький навчально-реабілітаційний центр Луцької міської ради» (довідка № 02-15/11 від 13.01.2016 р.), Луцької спеціалізованої школи I-III ступенів № 1 (довідка № 01-13/319а від 20.11.2015 р.).

Апробація роботи. Основні положення і результати дисертаційної роботи були апробовані на: *Міжнародних науково-практичних конференціях*: «Проблема аутизму і шляхи її вирішення» (Луцьк, 2010), «Сучасні підходи до інтеграції та соціалізації дітей з особливими потребами» з циклу «Психолого-педагогічні основи інклюзивної освіти: проблеми, здобутки, перспективи» (Луцьк, 2011), «Актуальні проблеми сучасної психології» (Луцьк, 2011), «Психогенеза особистості: норма і девіація (турбота про дітей з порушеннями: багаторівневий підхід)» (Луцьк, 2012), «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (Луцьк, 2012, 2013, 2014), «Психолого-педагогічні умови розвитку освітнього простору держави» (Львів, 2013); *Всеукраїнських науково-практичних конференціях*: конференція Секції психодрами Української спілки психотерапевтів «Звільнення від залежностей, або «Школа успішного вибору» (Луцьк-Львів, 2012), «Актуальні проблеми сучасної психології : здобутки і перспективи» (Луцьк, 2015); «Шості Сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2015); *науково-практичних семінарах з міжнародною участю* «Феноменологія депривації: психолого-педагогічний і теоретико-прикладний дискурс» (Луцьк, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016), «Афективна психорегуляція особистості з проблемами розвитку: робота з дітьми з розладами спектру аутизму» (Луцьк, 2013); *міжрегіональних науково-практичних семінарах*: «Депривація та вікові кризи особистості : базові симптомокомплекси» (Луцьк, 2011), «Вікові кризи в контексті психогенези особистості» (Луцьк-Глухів, 2012), «Актуальні проблеми практичної психології» (Глухів, 2012), «Проблеми та досягнення в сфері аутизму в світі та Україні» (Луцьк, 2015); *засіданнях «круглих столів*» «Девіантна поведінка як психолого-педагогічна проблема» (Луцьк, 2014), «Сучасні аспекти волонтерської діяльності студентської молоді» (Луцьк, 2014), «Особливості та фактори впливу формування здорової чоловічої та жіночої сексуальності в підлітковому та юнацькому віці» (Луцьк, 2015); засіданнях професорської ради і кафедр загальної та соціальної психології, педагогічної та вікової психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Публікації. Результати дисертаційної роботи відображено в 15 одноосібних публікаціях (з яких 4 статті опубліковано у виданнях, що включені до переліку фахових у галузі психології, 1 стаття – в зарубіжному періодичному виданні, 2 розділи в колективній монографії, 8 публікацій – в матеріалах конференцій і семінарів).

Структура й обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (259 найменувань, з них – 9 іноземною мовою), додатків (31 сторінка). Загальний обсяг дисертації – 260 сторінок, з них основний обсяг – 200 сторінок. Робота містить 2 таблиці, 26 рисунків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність, мету й основні завдання дослідження, визначено його об'єкт, предмет, методологічні засади, висвітлено наукову новизну, теоретичну та практичну значущість роботи, наведено відомості про впровадження і апробацію результатів дослідження, їх висвітлення у публікаціях, представлено дані щодо структури й обсягу дисертації.

У **першому розділі «Теоретико-методологічні основи вивчення образу Я та гандикапізму особистості»** здійснено теоретичне вивчення образу Я особистості як науково-психологічної проблеми, проаналізовано феномен гандикапізму як негативне ставлення до осіб з вадами здоров'я, розкрито психологічні особливості впливу гандикапізму на становлення образу Я людини в умовах позбавлення волі, висвітлено психологічну гандикапну специфіку формування образу Я підлітків у пенітенціарному закладі.

У контексті самосвідомості особистості образ Я як складне й багатогранне утворення потребує чіткого виокремлення й окреслення своїх змістових і функціональних параметрів. Зауважимо, що упродовж формування наукових поглядів на феномен образу Я, виокремилась ціла парадигма близькоспоріднених пояснень, кожне з яких викристалізовує або певний ракурс образності людської самості, або є конгломератом рис і параметрів суміжних понять («Я-концепція», «картинка Я», «образ самого себе», «Я», «образ «Я», «Я-система», «Я-конструкт», «Я-образ», «Я-імідж» та ін.). Також зауважуємо багато спроб низки вчених розвести ці споріднені терміни й вибудувати певну ієрархію та супідрядність одних щодо інших (М. Лісіна, В. Столін, А. Прихожан, Н. Толстих, Т. Юферєва, Т. Дмитрова, Я. Гошовський, Р. Моляко, А. Грись та ін.). Виходячи з окресленого, в сучасній психологічній науці образ Я трактується полімодально: як базова мета-психологічна категорія самосвідомості (Т. Дмитрова, В. Каган, С. Максименко, В. Петровський, О. Соколова, В. Столін та ін.); як ментальний і духовно-моральний ракурс становлення суб'єктності (М. Боришевський, О. Колісник, І. Котик, В. Татенко, Т. Титаренко та ін.); як інтегративне відображення системи міжособистісних взаємин (О. Асмолов, О. Бодальов, І. Бех, О. Гуменюк, О. Захарова, М. Лісіна та ін.); як когнітивна складова фізичного (тілесного) Я особистості (Я. Василенко, І. Кон, Є. Креславський, Р. Моляко, І. Слободянюк, Т. Щербак та ін.); як феномен у психогенезі депривовованої, девіантної, акцентуованої особистості (І. Бушай, Г. Валіцкас, Я. Гошовський, А. Грись, Т. Журжу, А. Кацєро, В. Пушкар та ін.). Образ Я людини є складноструктурованим цілісним системним утворенням, своєрідною суб'єктивною картиною самої себе і містить когнітивний, емоційно-ціннісний і поведінковий компоненти, а також виступає фундаментальним відображенням і настановленням щодо себе і світу, концентрує та інтерпретує власний індивідуальний досвід, орієнтує суб'єкта в конкретній ситуації самоусвідомлення і самоприйняття та спрямовує на досягнення певної аксіологічної мети або вирішення конкретного завдання. Образ Я є потужним джерелом перманентного особистісного зростання, кількісних і якісних змін у самосвідомості

і діяльності. Усталеним є наукове бачення образу Я як невід'ємного компонента Я-концепції та самосвідомості, а отже й складової тих утворень, які уособлюють ядро людської особистості. Зазначимо, що образ Я постає певним мірилом і репрезентантом глибинної сутності людини, заманіфестовує її самість, уособлює єдність усіх сторін, що відображені у свідомості як її основні компоненти, тобто, по суті, виступає підсумковим уявленням про себе.

Психологія гандикапізму полягає насамперед у негативному й упередженому, сегрегаційному й дискримінаційному ставленні до людей з психофізичними обмеженнями розвитку. Крізь призму медико-психолого-педагогічних підходів гандикапізм трактується як дуже важлива соціопатогенна проблема, для успішного вирішення якої потрібно системне задіяння широкого кола різнофахових спеціалістів соціономічного профілю – психологів, лікарів, реабілітологів, соціальних педагогів, юристів та ін. Вочевидь, найповніший на сьогоднішній час вітчизняний аналітичний ресурс з проблеми гандикапізму зосереджений у працях О. Ставицького. Здійснене вченим різнобічне вивчення феномену інвалідизації у проблемному полі двох концептуальних соціологічних підходів: з погляду соціоцентристських теорій і на теоретико-методологічній платформі антропоцентризму, дає змогу узагальнити базові постулати, оскільки саме ці теорії уможливають вивчення проблеми гандикапізму через визначення специфіки ставлення соціуму до інвалідів – людей з психофізичними обмеженнями. Таких людей дуже часто піддають стигматизації, наклеюванню зневажливих ярликів щодо позначення їх як осіб з функціонально обмеженим фізичним чи психічним здоров'ям і трактують як соціальних девіантів, аутсайдерів, «баласту» для суспільства. Гандикапізм призводить до переживання людьми з вадами здоров'я численних особистісних і соціальних проблем, породжує в них відчуття знехтуваності, меншовартості, непотрібності, спричиняє стани тривожності, фрустрації, депресії, суїцидальності тощо (Я. Гошовський, О. Муравйов, В. Назаров, О. Ставицький та ін.).

Психологічні особливості впливу гандикапізму на становлення образу Я людини в умовах позбавлення волі проявляються особливо гостро, а іноді навіть девіантно-патологічно, через специфічний гнітючий карний характер мікроклімату в пенітенціарному закладі. Перебування в ньому породжує систему відносин, що базується на засадах зневаги, приниження, образи й насильства щодо слабших і нижче статусніших вихованців, тому така агресивна ізоляція спричиняє конфліктність самоусвідомлення, впливає на адекватність-неадекватність поведінкових реакцій, пронизуючи їх емоційною неврівноваженістю, жорстокістю та упередженістю, тобто всіма ознаками, які притаманні гандикапізму. Становлення образу Я депривованих підлітків в режимі соціальної ізоляції пенітенціарного закладу відбувається амбівалентно і дифузно та підпорядковується законам «парадигми колонії», де особам з низьким статусом і психофізичними обмеженнями відведені дуже низькі й непоцінювані соціальні ролі. Через негативне гандикапне ставлення відбувається процес істотного стирання особистісної неповторності, помітна травматизація самоусвідомлення, що водночас несприятливо впливає на процес становлення образу Я та інших конструктів самосвідомості.

У другому розділі *«Емпіричне вивчення психологічних особливостей впливу гандикапізму на становлення образу Я в підлітків пенітенціарного закладу»* розкрито методи дослідження особистості підлітка-колоніста, який зазнає гандикапних впливів, подано процедурно-організаційні засади й умови емпіричного дослідження, здійснено аналіз результатів емпіричного вивчення впливу гандикапізму на становлення образу Я підлітків-колоністів, наведено дані порівняльного аналізу особливостей впливу гандикапізму на становлення образу Я в підлітків з пенітенціарного закладу, спеціальної школи-інтернату і навчально-реабілітаційного центру.

Безпосереднє емпіричне дослідження здійснювалося триетапно методом природного експерименту. Найскладнішим рекрутаційним моментом було налагодження співпраці з такою вкрай специфічною вибіркою – дітьми підліткового віку, які мають психофізичні проблеми розвитку, посідають здебільшого аутсайдерські знехтувані позиції в ієрархії міжособистісних взаємин та зазнають негативного впливу гандикапізму.

Застосування **факторного аналізу** до показників усієї вибірки як умовної моделі підліткової маскулінної мікропопуляції (підлітки з пенітенціарного закладу – підлітки зі спеціальної школи-інтернату – підлітки з навчально-реабілітаційного центру) дало змогу виокремити чотири фактори, які описують 74 % дисперсії загального масиву даних. У **перший фактор «самоакцептивно-агресивний психозахист»** вичленувалися такі показники: «шкала акцептації» (0,872), «агресія» (0,770), «лідерство – владність – деспотизм» (0,643), «самооцінна тривожність» (0,635), «скептицизм – упертість – негативізм» (0,605) та зі знаком «–» «шкала поведінки» (–0,603) і «високий рівень самоповаги» (–0,553) (26,9 % дисперсії). **Другий фактор**, названий нами **«емоційно-самозакохана самотність»**, наповнили такі показники: «шкала емоційної концентрації» (0,790), «високий рівень самотності» (0,687), «впевненість – самовпевненість – самозакоханість» (0,635), «настрій» (0,543), «середній рівень тривожності» (0,530) (21,3 %). **Третій фактор «тривожно-невротичне уникнення»** складається з таких показників: «високий рівень тривожності» (0,768), «високий рівень невротизації» (0,715), «уникнення» (0,610), «поступливість – боязкість – пасивна покора» (0,571) та зі знаком «–» «шкільна тривожність» (0,525) (17,1 %). До **четвертого фактора «глобально-конформне самоставлення»** увійшли показники: «шкала прийняття своєї зовнішності» (0,698), «глобальне самоставлення» (0,637), «добросердечність – несамотійність – конформність» (0,553), «шкала уникнення» (0,525), «міжособистісна тривожність» (0,518) (8,7 %).

Загалом констатовано, що становлення образу Я в підлітків-колоністів, підлітків – вихованців спеціальної школи-інтернату і хлопчиків підліткового віку з навчально-реабілітаційного центру відбувається через побудову ними самоприйняття у вигляді агресивного психологічного захисту, а впродовж цього процесу вони переживають інтенсивно забарвлену емоціями самотність, прагнуть автономізації, сепарації та усамітнення, демонструють тривожно-

невротичне уникнення людей і проблем та намагаються виробити глобальне самоставлення, яке однак просякнуте безпорадністю і конформністю.

З діагностованої вибірки ($n = 228$) були виокремлені діти з психофізичними обмеженнями розвитку з усіх трьох груп (колоністи, вихованці спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, школярі підліткового віку з навчально-реабілітаційного центру) ($n = 102$).

Факторний аналіз емпіричних показників досліджуваних із пенітенціарного закладу дав змогу констатувати низку найважливіших чинників, які впливають на загальноособистісний розвиток підлітків-колоністів і призводять до ускладнень в самоусвідомленні та побудові образу Я. **Перший фактор**, умовно названий нами *«агресивно-психозахисна самотність»*, умістив такі показники: «агресія» (0,885), «високий рівень самотності» (0,773), «вимогливість – непримиренність – жорстокість» (0,710), «лідерство – владність – деспотизм» (0,645), «міжособистісна тривожність» (0,590), «глобальне самоставлення» (0,534) та зі знаком «–» «шкільна тривожність» (–0,596) (26,8 % дисперсії). До **другого фактора** *«конформно-емоційне самоприйняття»* увійшли такі показники: «добросердечність – несамостійність – конформність» (0,752), «шкала емоційної концентрації» (0,680), «шкала акцептації» (0,571), «середній рівень тривожності» (0,543), та зі знаком «–» «шкала прийняття своєї зовнішності» (–0,615) (21,6 %). У **третій фактор**, названий нами *«невротично-тривожний настрій»*, виокремилися такі показники: «високий рівень невротизації» (0,680), «високий рівень тривожності» (0,680), «настрій» (0,680), «уникнення» (0,680), «безкорисливість – чутливість – жертвовність» (0,680) (17,8 %). До **четвертого фактора**, названого *«поступливо-боязке уникнення»*, увійшли такі показники: «шкала уникнення» (0,714), «низький рівень самоповаги» (0,683), «поступливість – боязкість – пасивна покірність» (0,601), та зі знаком «–» «шкала прийняття характеру» (–0,680) і «шкала поведінки» (–0,680) (8,2 %).

Отож гандикапізм як причина частого переживання «тюремного стресу», сувора регламентація і контроль поведінки, жорстка режимна гіперсоціалізація з боку працівників адміністрації призводять до появи в колоніста з вадами здоров'я зламаною й упокореною модусу самосвідомості, а отже нестабільного, розбалансованого, флюгерного образу Я.

Факторний аналіз показників підлітків зі спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку продемонстрував, що у **перший фактор** *«конформно-унікаючий психозахист»* увійшли такі показники: «шкала уникнення» (0,826), «добросердечність – несамостійність – конформність» (0,792), «міжособистісна тривожність» (0,645), «високий рівень самоповаги» (0,604) та зі знаком «–» «лідерство – владність – деспотизм» (0,579) (26,1 % дисперсії). До **другого фактору** *«самооцінно-тривожна самотність»* увійшли такі показники: «самооцінна тривожність» (0,710), «високий рівень самотності» (0,687), «миролюбство» (0,642)

та зі знаком «—» «глобальне самоставлення» ($-0,533$) (21,3 %). **Третій фактор «пасивно-тривожна акцептація»** наповнили такі показники: «високий рівень тривожності» (0,651), «середній рівень невротизації» (0,576), «поступливість — боязкість — пасивна покіра» (0,551), «уникнення» (0,535), «шкала акцептації» (0,517) (17,3 %). До **четвертого фактора**, названого «*емоційно-чутливе самоставлення*», увійшли такі показники: «шкала емоційної концентрації» (0,610), «глобальне самоставлення» (0,585), «безкорисливість — чутливість — жертвовність» та зі знаком «—» «самопочуття» (9,4 %).

Узагальнюючи, зазначимо, що надмірно концентроване емоційне тло, афективна збудливість у поєднанні зі швидкою виснажливостю нервово-психічних процесів, генералізація втоми, страхів, надмірна подразливість і рухова розгальмованість/скутість стають типовими ознаками самоставлення (а отже і образу Я) депривованої дитини — вихованця спеціальної школи-інтернату.

Факторний аналіз показників *підлітків з навчально-реабілітаційного центру* засвідчив, що до **першого фактора**, умовно названого нами як «*самоакцептивно-агресивна активність*», увійшли такі показники: «шкала акцептації» (0,890), «активність» (0,762), «агресія» (0,618), «лідерство — владність — деспотизм» (0,573), «самооцінна тривожність» (0,556), «скептицизм — упертість — негативізм» (0,535), «високий рівень самоповаги» (0,515) та зі знаком «—» «шкала поведінки» ($-0,579$) (25,7 % дисперсії). До **другого фактора** «*впевнено-самозакохана самотність*» увійшли такі показники: «впевненість — самовпевненість — самозакоханість» (0,647), «вимогливість — непримиренність — жорстокість» (0,610), «високий рівень самотності» (0,574), «низький рівень тривожності» (0,518) (20,5 %). **Третій фактор «невротичне прийняття зовнішності»** склали такі показники: «високий рівень невротизації» (0,636), «шкала прийняття своєї зовнішності» (0,612), «поступливість — боязкість — пасивна покіра» (0,571), «високий рівень тривожності» (0,527) та зі знаком «—» «самопочуття» ($-0,539$) (17,9 %). У **четвертий фактор «глобально-тривожне самоставлення»** виокремилися такі показники: «глобальне самоставлення» (0,545), «шкала прийняття характеру» (0,521), «міжособистісна тривожність» (0,515) та зі знаком «—» «шкала ставлення до виконання справ» ($-0,569$) (10,1 %).

Аналіз показників, що вичленувалися завдяки проведенню факторного аналізу, підтверджує специфічність становлення і функціонування системи самоусвідомлення та творення образності в підлітків, які зазнають негативного впливу гандикапізму через свої певні психофізичні вади. Вони переживають значні внутрішні амбівалентні зміщення, а сам процес становлення самосвідомості перебігає в режимі перепадів і конфліктів. Діти здебільшого концентруються на тривожному самоставленні й невротичному прийнятті власної зовнішності як самозахисті і самоствердженні. Дифузність самоставлень підлітків з вадами здоров'я, які до того ж відчувають негативне гандикапне ставлення з боку інших, виступає основною причиною численних дисгармоній на рівні самоусвідомлення і насамперед несприятливо впливає на процес становлення образу Я.

У третьому розділі *«Психологічні особливості ревіталізаційної діяльності з підлітками пенітенціарного закладу»* презентовано специфіку ревіталізаційної діяльності з депривованими підлітками-колоністами, які зазнають негативного впливу гандикапізму, висвітлено генетично-психологічний розвивально-тренінговий підхід до оптимізації становлення образу Я в підлітків-колоністів, розкрито організацію та результати формувального експерименту.

Специфіка ревіталізаційної діяльності з депривованими підлітками-колоністами, які зазнають негативного впливу гандикапізму, зводиться й до обов'язкового врахування динаміки особистості, розвитку самосвідомості й образу Я в умовах позбавлення волі як сукупності певних «критичних» змін у її психічному стані від часу арешту й до моменту звільнення. Базальні компоненти самосвідомості – образ Я, самоповага, самооцінка і самоприйняття депривованих підлітків-колоністів з психофізичними обмеженнями як наслідки неадекватного емоційно-ціннісного самоставлення через гандикапне ставлення інших вихованців характеризуються відсутністю чіткої просоціальної орієнтації на досягнення життєвих цілей, дифузним уявленням про перспективи власного майбутнього, несформованістю ціннісно-нормативних пріоритетів самореалізації на рівні блокованого пенітенціарного актуалгенезу.

Ресоціалізаційна робота з метою зниження/нейтралізації негативного впливу гандикапізму на підлітків-колоністів з психофізичними обмеженнями та щодо оптимізації розвитку в них образу Я здійснювалася нами в контексті *медіально-рефлексійного тренінгового підходу* (за Я. Гошовським). Ключові тренінгові принципи базувалися на розробленій вченим генетично-психологічний розвивальній системі медіації, яка сприяє покращанню ресоціалізаційних зусиль і результатів та були викладені у розробленій нами, апробованій і запровадженій у діяльність виховної колонії *«Програмі розвивального медіально-рефлексійного комунікативного тренінгу для зниження негативного впливу гандикапізму на становлення образу Я особистості»*. Основні блоки тренінгу, який проводився з підлітками Ковельської виховної колонії, застосовувалися поетапно та відбувалися як серійне відпрацювання цілого соціо-психореабілітаційного комплексу. Сутнісною ознакою тренінгово-ресоціалізаційної роботи було надання психологічної допомоги підліткам з психофізичними обмеженнями, які зазнавали несприятливого й знеособлюючого впливу гандикапізму та мали проблеми із самоусвідомленням, зокрема з побудовою власного образу Я.

Для повномірного забезпечення ключових концептуальних теоретико-емпіричних ліній дослідження, насамперед з метою досягнення позитивного ревіталізаційного ефекту – зниження негативного впливу гандикапізму як упередженого ставлення до людей з вадами розвитку (особливо ж у гнітючому мікрокліматі пенітенціарної субкультури), нами було проведено формувальний експеримент. На етапі формувального експерименту процес здійснення якісної інтерпретації та порівняльний аналіз окремих показників методик був підпорядкований основному критерію – до і після формувально-корекційного впливу.

За результатами психодіагностичних методик виявлено позитивні тенденції у розвитку конструктивного самоствавлення учасників експериментальної групи, зокрема: 1) зміна пасивних, психозахисних, усамітнювальних тактик і стратегій у побудові образу Я неповносправними дітьми відбулася в напрямі оволодіння ними інструментальним баченням активнішого і впевненішого спілкування із собою та з однолітками; 2) відбулось усвідомлення власного екзистенційного потенціалу в адаптації до несприятливих пенітенціарних і гандикапуючих умов та виживання в них, зокрема й за допомогою побудови ціліснішого і впевненішого образу фізичного та соціального Я (насамперед через підвищення розуміння необхідності глобального самоствавлення за допомогою конкретних реальних дій).

Результати діагностичного зрізу до тренінгу продемонстрували, що самоповага в підлітків-колоністів, які мають вади психофізичного розвитку, детермінована пенітенціарністю, а отже є блокованою, депривованою і пригніченою. Встановлено переважання низького рівня самоповаги у підлітків-колоністів з вадами здоров'я: лише 16 % досліджуваних проявили високий рівень самоповаги, тоді як 84 % неповносправних дітей мають низький рівень самоповаги. Після тренінгу високий рівень самоповаги зафіксовано у 25 % досліджуваних, що трактується нами як дещо статичний, але все ж таки поступ для творення збалансованішого й оптимістичнішого образу Я.

До формульовно-корекційного впливу зауважена основна тенденція у становленні образу Я в неповносправних колоністів, які зазнають гандикапізму: через надмірний емоційний тиск та гіперопіку у варіанті авторитарної гіперсоціалізації (форсованої ресоціалізації, інтенсивного перевиховання тощо) («шкала емоційної концентрації») відбувається процес усамітненого маскуванню як спроба уникнення тиску інших і насамперед гандикапних ставлень («шкала уникнення»). На рівні міжособистісних взаємин встановлено прояв показників певного роздвоєння і поляризації, що є основною симптоматикою і базовою тенденцією становлення образу Я досліджуваних (наприклад, прояв показника «лідерство – владність – деспотизм» і показника «поступливість – боязкість – пасивна покіра» в однаковій кількості гандикапованих досліджуваних – по 16 %). Після тренінгових занять відбулися позитивні зміщення як у настроєвій гамі почуттів, так і в активності, збільшенні прагнення до співпраці учасників експериментальної групи.

Діагностика рівня невротизації підлітків-колоністів до тренінгу засвідчила притаманну їм чітко виражену емоційну збудливість, цілу гаму негативних переживань, зокрема підвищену нервово-психічну напруженість, помітний неспокій, не вдавану, а справжню перманентну розгубленість, внутрішню масковану роздратованість тощо. Сумарно відсоткова кількість досліджуваних з високим рівнем невротизації після участі у розвивальних тренінгово-корекційних заняттях зменшилася на 25 % (було 87 %, а стало 62 %). Однак все ж зауважуємо високий рівень невротизації в гандикапованих підлітків – вихованців пенітенціарного закладу, що потребує подальших психолого-педагогічних зусиль для його зниження, гармонізації процесу побудови образу Я та успішної ресоціалізації.

Також констатовано в межах ЕГ певне зняття тривоги й невротизму в гандикапованих підлітків-колоністів зі сфери міжособистісного спілкування та деяке перенесення наголосу й ракурсу тривожності на шкільні справи, що може оптимізувати когнітивні компоненти самосвідомості.

Аналіз результатів діагностики суб'єктивного відчуття самотності дав змогу виявити, що самотність як фундаментальний психостан є, по суті, тотальним супроводом соціо- і психогенези гандикапованих підлітків в умовах пенітенціарного закладу. Завдяки формувальним впливам відчуття гомогенності за ознаками знехтуваності, ігнорованості, гандикапованості тощо об'єднало неповносправних підлітків у певне психологічне утворення з ідентифікаційним пріоритетом єдності образів Я в образ Я (Ми). Тому відчуття самотності істотно розчинилось у спільності виконуваних тренінгових завдань, гуманних, розвивальних і партнерських правилах спілкування у Т-групі та інших ревіталізаційних техніках і практиках.

За результатами діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту встановлено, що після формувальних впливів як тренінгової активізації власних особистісних ревіталізаційних зусиль в учасників Т-групи проявилися такі зміни: уникнення вдалося знизити на 28 % (було 85 %, а стало 57 %), тоді як миролюбність зросла до 31 %, а також удвічі збільшилася кількість гандикапованих підлітків, які застосовують агресію як механізм психозахисту (було 6 %, а стало 12 %). Деяке збільшення кількості дітей з психофізичними обмеженнями, які готові застосувати агресивний психозахист, може бути потрактоване як відчуття ними власної сили і спроможності дати відсіч тим, хто ображає, глузує, принижує та гандикапує.

Отже, завдяки задіянню генетично-психологічних розвивально-тренінгових підходів, зокрема у варіанті медіально-рефлексійного комунікативного тренінгу, вдалось істотно знизити негативний вплив гандикапізму на становлення образу Я в підлітків пенітенціарного закладу. Запровадження в повсякденну психолого-педагогічну реальність функціонування освітньо-виховного (ресоціалізаційного) простору пенітенціарного закладу програми розвивального медіально-рефлексійного комунікативного тренінгу дало змогу істотно гармонізувати й покращити процеси побудови образу Я у підлітків-колоністів з вадами здоров'я, а також суттєво знизити рівень гандикапізму як негативного чинника, що впливає на психогенезу їхнього самоусвідомлення.

ВИСНОВКИ

Узагальнення отриманих у роботі теоретико-емпіричних результатів дало підстави зробити такі висновки:

1. Образ Я є цілісною і системною сукупністю різнобічних уявлень особистості про саму себе як суб'єкта власного ототожнення на когнітивному, емоційно-оцінному та поведінковому рівнях і виступає невід'ємним базальним компонентом

побудови її Я-концепції та самосвідомості. Здійснений теоретико-аналітичний огляд науково-психологічної концептуальної бази дав змогу окреслити цей феномен крізь призму багатьох змістово-функціональних вимірів, зокрема індивідуально-особистісного, вікового, соціального, девіантного та ін. Загальновизнаним постулатом є те, що образ Я репрезентує сутнісні особливості людини певного віку, статевої приналежності, соціального статусу, рольового репертуару та уособлює її Я через багатоманітний конгломерат уявлень, відображених на рівні самосвідомості. Як потужне поєднання оцінних експектацій та самооцінних уявлень людини образ Я завдяки самоописам концентрує інформацію про її власну унікальність на фізичному, соціальному, інтелектуальному, конативному та інших рівнях екзистенції. Образу Я властиві ознаки і функції регулятивності психічної і соціальної діяльності, зокрема стабілізатора й активатора мотиваційної сфери людини як неповторного суб'єкта самоусвідомлення та відображення специфіки її внутрішнього і зовнішнього життєвого світу.

Сутність гандикапізу полягає в негативному дискримінаційному ставленні до людей з психофізичними вадами розвитку. Гандикапне ставлення до цих людей, які потребують спеціальних уваги, догляду і супроводу є здебільшого антигуманне, інтолерантне, зневажливе, нехтуюче або й агресивне та жорстоке і базується на цинізмі та байдужості. Гандикаповані люди піддаються стигматизації, наклеюванню принизливих ярликів щодо позначення їх як неповносправних інвалідизованих осіб і розглядаються як аутсайтери та девіанти. Гандикапізм є причиною багатьох особистісних і соціальних проблем та психотравм і дуже часто породжує в людей з вадами здоров'я відчуття провини, знехтуваності, занедбаності, меншовартості, зігнорованості, непотрібності й зумовлює домінування таких психостанів, як невротичність, тривожність, депресія, самотність тощо.

2. Через специфіку умов позбавлення волі та кримінально-пенітенціарної субкультури у виховній колонії становлення образу Я людини, що відбуває покарання за скоєний злочин, перебігає складно, проблемно і конфліктно. Пенітенціарно-деприваційні умови соціальної ізоляції несприятливо позначаються на особливостях інтрагрупового структурування та міжособистісного сприймання, активно сприяють фіксації розмитого й неадекватного образу Я (Ми). Сегрегаційний вплив гандикапізму проявляється особливо гостро упродовж процесів формування образу Я підлітків з вадами здоров'я, адже, базуючись на засадах зневаги, приниження, образи і насильства щодо слабших і нижчестатусніших, він вносить дисфункції в їхні поведінкові реакції, призводить до амбівалентності і конфліктності самоусвідомлення. Гандикаповані підлітки з обмеженими психофізичними можливостями переживають підвищену тривожність, невпевненість, фрустрацію, страх, нервово-психічне напруження, що гальмівним чином впливає на становлення обмеженого, дифузного і когнітивно спрощеного образу Я. Внаслідок гандикапних ставлень відбувається процес істотного стирання особистісної неповторності, помітна різнобічна травматизація самоусвідомлення, що несприятливо позначається на становленні образу Я та інших конструктів

самосвідомості. Завдяки проведеному факторному аналізу вдалося встановити найважливіші і найпритаманніші досліджуваним показники, які склали сутнісно-семантичне наповнення кожного фактора та дали йому назву (F 1 «самоакцептивно-агресивний психозахист», F 2 «емоційно-самозакохана самотність», F 3 «тривожно-невротичне уникнення», F 4 «глобально-конформне самоставлення»).

3. На підставі порівняльного аналізу показників специфіки прояву гандикапних впливів на становлення образу Я в підлітків з пенітенціарного закладу, спеціальної школи-інтернату та навчально-реабілітаційного центру встановлено узагальнений номінативний факторний профіль. Достовірно констатовано, що становлення образу Я в усіх досліджуваних – депривованих підлітків з вадами здоров'я з різних інституцій, які відчують негативне гандикапне ставлення від інших, відбувається як синтез: 1) самоакцептації, агресії та психологічного захисту; 2) емоційності, самозакоханості й самотності; 3) тривожності, невротизації та уникнення; 4) конформного глобального самоставлення. *Номінативний факторний профіль підлітків з пенітенціарного закладу* дає підстави стверджувати, що становлення образу Я в гандикапованих підлітків-колоністів відбувається насамперед як поєднання: 1) агресивності, психологічного захисту і самотності; 2) конформності, емоційності та самоприйняття; 3) невротичності, тривожності і настрою; 4) поступливості, боязкості й уникнення. Встановлений *номінативний факторний профіль підлітків із спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку*, дає підстави стверджувати, що найтипівішим шляхом становлення їхнього образу Я є така змістова плеяда: 1) конформність, уникнення і психологічний захист; 2) самооцінна тривожність і самотність; 3) пасивність, тривожність і самоакцептація; 4) емоційність, чутливість і самоставлення. *Номінативний факторний профіль гандикапованих підлітків з вадами здоров'я, які навчаються в навчально-реабілітаційному центрі*, фіксує специфіку становлення їхнього образу Я, що полягає в поєднанні таких домінант: 1) самоакцептації, агресивності й активності; 2) впевненості, самозакоханості та самотності; 3) невротичності і прийняття зовнішності; 4) пасивності, тривожності та самоакцептації.

4. Розроблена, апробована і запроваджена у ресоціалізаційну/ревіталізаційну діяльність пенітенціарної установи програма розвивального медіально-рефлексійного комунікативного тренінгу посприяла здійсненню сприятливих і ефективних формувальних впливів на підлітків-колоністів для зниження негативного впливу гандикапізму на становлення їхнього образу Я. У процесі ревіталізаційної діяльності з такими підлітками було враховано як індивідуально-особистісні властивості їхньої неповносправності, так і специфіку пенітенціарної субкультури, в якій відбувають покарання особи підліткового віку з кримінальним, девіантним, делінквентним життєвим досвідом. Генетично-психологічний розвивально-тренінговий підхід до оптимізації образу Я підлітків-колоністів був вибудований як спеціально організована система професійних і кваліфікованих

гуманних психолого-педагогічних впливів. Ключовим призначенням тренінгу було надання ресоціалізаційної допомоги гандикапованим неповносправним підліткам-колоністам з метою уникнення ними негативних переживань через сегрегаційний, агресивний, упереджений, деструктивний вплив з боку інших колоністів і адміністрації. Усвідомлення оптимальної перспективи найближчого розвитку завдяки відрефлексуванню гандикапізму призвело до кращого і якіснішого самоусвідомлення та посприяло побудові базових конструктів адекватнішого й різномодальнішого образу Я. Якісні зміни на рівні покращання самоставлення і самоакцептації, підвищення самоповаги, самопочуття й комунікативно-поведінкової активності, зниження рівня тривожності, невротизації та самотності, оптимізація механізмів психозахисту й інші позитивні зрушення психогенези засвідчили, що задіяння генетично-психологічних розвивально-тренінгових підходів, зокрема у варіанті медіально-рефлексійного комунікативного тренінгу, дало змогу істотно знизити негативний вплив гандикапізму на становлення образу Я в підлітків пенітенціарного закладу.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у проведенні розгалужених дослідницьких студій з метою виявлення крос-культурних відмінностей і статево-вікових особливостей гандикапізму в контексті ксенофобії та розробці інноваційних засобів його профілактики й нейтралізації.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Статті, надруковані у виданнях, що затверджені як фахові у галузі психології:

1. Макогончук Є. С. Психологічні особливості міжособистісної комунікації в умовах пенітенціарного закладу / Є. С. Макогончук // Психологічні перспективи. – 2013. – Вип. 21. – С. 145–153.

2. Макогончук Є. Психологічні особливості тренінгової роботи з підлітками-колоністами: ресоціалізаційний ракурс / Є. Макогончук // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки / Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2015. – Вип. 128. – С. 171–175.

3. Макогончук Є. Депривований образ Я та специфіка гандикапізму в умовах пенітенціарного закладу / Є. Макогончук // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки / Херсон. держ. ун-т, Ф-т психології, історії та соціології. – Херсон, 2015. – Т. 1, вип. 1. – С. 144–149.

4. Макогончук Є. С. Психологічні особливості гандикапізму депривованих дітей / Є. Макогончук // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. пр. Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля. – Луганськ ; Северодонецьк, 2015. – № 3 (38). – С. 264–272.

Статті, опубліковані в міжнародних наукових виданнях:

5. Макогончук Є. Психологічна специфіка формування образу Я підлітків в умовах пенітенціарного закладу // Scientific issue of education, knowledge, law and management. – Lodz, 2014. – № 4 (8) grudzien. – S. 195–204.

Розділи в монографії:

6. Макогончук Є. Нейтралізація гандикапізму як ревіталізаційне ставлення до підлітків-колоністів: розвивально-тренінговий підхід / Є. Макогончук // Ревіталізація психогенези депривованої особистості : [монографія] / за заг. ред. проф. Я. Гошовського. – Луцьк, 2015. – С. 220–242.

7. Макогончук Є. Медіально-комунікативний тренінг для підлітків-колоністів / Є. Макогончук // Ревіталізація психогенези депривованої особистості : [монографія] / за заг. ред. проф. Я. Гошовського. – Луцьк, 2015. – С. 419–440.

Статті, опубліковані у збірниках матеріалів наукових конференцій:

8. Макогончук Є. Вплив гандикапізму на становлення образу Я особистості в умовах пенітенціарного закладу / Є. Макогончук // Молода наука Волині : Пріоритети та перспективи досліджень : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. студ. і аспір. (14–15 трав. 2012 р., м. Луцьк). – Луцьк, 2012. – Т. 1. – С. 207–208.

9. Макогончук Є. Психологічна специфіка самосвідомості і суїцидальних тенденцій засуджених в умовах пенітенціарної установи / Є. Макогончук // Психогенеза особистості: норма і девіація / за заг. ред. Я. Гошовського, Н. Вічалковської, О. Іванашко. – Луцьк, 2012. – С. 175–181.

10. Макогончук Є. Основні соціально-психологічні каталізатори нетерпимості в мікрокліматі пенітенціарного закладу / Є. Макогончук // Молода наука Волині : Пріоритети та перспективи досліджень : матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. студ. і аспір. (14–15 трав. 2013 р.) : у 2 т. – Луцьк, 2013. – Т. 2. – С. 67–68.

11. Макогончук Є. Психологічна специфіка гандикапізму як негативного ставлення до інвалідизованих людей / Є. Макогончук // Психогенеза особистості: норма і девіація : зб. наук. ст. / [голов. ред. Я. Гошовський]. – Луцьк, 2014. – С. 128–131.

12. Макогончук Є. Психореабілітаційна допомога особистості, яка зазнала гандикапних проявів / Є. Макогончук // Молода наука Волині : Пріоритети та перспективи досліджень : матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. студ. і аспір. (12–13 трав. 2015 р.) : у 3 т. – Луцьк, 2015. – Т. 3. – С. 455–458.

13. Макогончук Є. Специфіка становлення образу Я в підлітків пенітенціарного закладу: ресоціалізаційні аспекти проблеми / Є. Макогончук // Психогенеза особистості: норма і девіація : зб. наук. ст. / [голов. ред. Я. Гошовський]. – Луцьк, 2015. – Т. 1. – С. 141–151.

14. Макогончук Є. Гандикапізм депривованої особистості / Є. Макогончук // Психогенеза особистості: норма і девіація : зб. наук. ст. / [голов. ред. Я. Гошовський]. – Луцьк, 2015. – Т. 2. – С. 147–150.

15. Макогончук Є. Порівняльний аналіз результатів виконання методик гандикапованими підлітками-колоністами, вихованцями спеціальної школи-інтернату і навчально-реабілітаційного центру / Є. Макогончук // Психогенеза особистості: норма і девіація : зб. наук. ст. і тез / [голов. ред. Я. Гошовський]. – Луцьк, 2016. – С. 147–150.

АНОТАЦІЇ

Макогончук Є. С. Гандикапізм як чинник становлення образу Я особистості в умовах пенітенціарного закладу. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк, 2016.

Дисертація присвячена дослідженню психологічних особливостей впливу гандикапізму на становлення самосвідомості, зокрема образу Я, в осіб, які мають вади здоров'я. У роботі проаналізовано основні наукові підходи до проблеми негативного впливу гандикапізму на психогенезу неповносправної депривованої особистості, яка перебуває в умовах пенітенціарного закладу. Розкрито сутнісні ознаки та змістово-функціональну специфіку гандикапізму як несприятливого чинника для розвитку образу Я в підлітків з виховної колонії.

Емпірично досліджено й здійснено порівняльну характеристику особливостей становлення образу Я в гандикапованих підлітків з пенітенціарного закладу, спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, та їхніх однолітків, які навчаються в навчально-реабілітаційному центрі. Розроблено й запроваджено в ресоціалізаційний процес виховної колонії програму розвивального медіально-рефлексійного комунікативного тренінгу для зниження негативного впливу гандикапізму на становлення образу Я в підлітків-колоністів.

Ключові слова: особистість, гандикапізм, самосвідомість, образ Я, пенітенціарний заклад, соціальна депривація, підлітки-колоністи.

Макогончук Е. С. Гандикапизм как фактор становления образа Я личности в условиях пенитенциарного учреждения. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.01 – общая психология, история психологии. – Восточноевропейский национальный университет имени Леси Украинки, Луцк, 2016.

Диссертация посвящена исследованию психологических особенностей влияния гандикапизма на становление самосознания, в частности образа Я, у людей, имеющих проблемы со здоровьем.

В работе проанализированы основные научные подходы к проблеме негативного влияния гандикапизма на психогенезис депривированной личности с психофизическими проблемами, которая находится в условиях пенитенциарного заведения. Раскрыты сущностные признаки и смыслово-функциональная

специфика гандикапизма как неблагоприятного фактора для развития образа Я у подростков из воспитательной колонии. Установлено, что сущность гандикапизма заключается в негативном и предвзятом, сегрегационном и дискриминационном отношении к людям с психофизическими ограничениями и проблемами развития. Гандикапированные люди поддаются стигматизации, наклеиванию пренебрежительных ярлыков относительно обозначения их как инвалидизированных лиц с функционально ограниченным физическим или психическим здоровьем и рассматриваются как социальные аутсайдеры и девианты. Отрицательное влияние гандикапизма проявляется особенно остро на протяжении процессов формирования образа Я у подростков с проблемами развития, ведь, базируясь на принципах пренебрежения, унижения, обиды и насилия относительно более слабых, он вносит дисфункции в их поведенческие реакции, приводит к амбивалентности и конфликтности самоосознания. Гандикапированные подростки с ограниченными психофизическими возможностями переживают повышенную тревожность, неуверенность, страх, нервно-психическое напряжение, что влияет на становление ограниченного, диффузного и когнитивно упрощенного образа Я. В результате гандикапных отношений происходит процесс существенного стирания личностной неповторимости, заметная разносторонняя травматизация самоосознания, что неблагоприятно отражается на становлении образа Я и других конструкторов самосознания.

Эмпирически исследовано и осуществлена сравнительная характеристика особенностей становления образа Я у гандикапированных подростков из пенитенциарного заведения, специальной общеобразовательной школы-интерната для детей, которые нуждаются в коррекции физического и (или) умственного развития, и их ровесников из учебно-реабилитационного центра. Благодаря проведенному факторному анализу удалось установить важнейшие показатели, которые сложили сущностно-семантическое наполнение каждого фактора и дали ему название (F 1 «самоакцептивно-агрессивная психозащита», F 2 «эмоционально-самовлюбленное одиночество», F 3 «тревожно-невротическое избегание», F 4 «глобально-конформное самоотношение»).

Разработано и введено в ресоциализационный процесс воспитательной колонии программу развивающего медиально-рефлексионного коммуникативного тренинга для снижения негативного влияния гандикапизма на становление образа Я у подростков-колонистов. Качественные изменения на уровне улучшения самоотношения и самоакцептации, повышения самоуважения, самочувствия и коммуникативно-поведенческой активности, снижения уровня тревожности, невротизации и одиночества, оптимизация механизмов психозащиты и другие позитивные сдвиги психогенезиса засвидетельствовали, что задействование генетически-психологических тренинговых подходов позволило существенно

снизить отрицательное влияние гандикапизма на становление образа Я у подростков пенитенциарного заведения.

Ключевые слова: личность, гандикапизм, самосознание, образ Я, пенитенциарное заведение, социальная депривация, подростки-колонисты.

Makohonchuk Ie. S. Handicaps as the factor of the self-identity formation of personality in terms penitentiary establishments. – Manuscript.

The thesis for earning the academic degree of a candidate of psychological sciences majoring in the specialty 19.00.01 – general psychology, history of psychology. – Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, 2016.

The research is devoted to the specificity to the psychological characteristics of handicaps influence on the formation of identity, including self-identity, in individuals who have disabilities. The paper analyzes the main scientific approaches to the problem of negative impact of handicaps on psychogenesis disabled person, which is in terms penitentiary establishment. The essential features of content and functional specificity of handicaps as an adverse factor for the development of self-identity at adolescents in youth detention center are revealed.

Was done an empirical research and conducted comparative description of formation features of the self-identity at handicaps adolescents from youth detention center, special boarding school for children, who needs physical and (or) mental development correction and their peers who are studying in educational and rehabilitation center. Developed and implemented in the resocialization process of youth detention center medial-reflective communication training program to reduce the negative impact on the formation handicaps on self-identity formation at adolescents in youth detention center.

Keywords: personality, handicaps, self-consciousness, self-identity, penitentiary institution, social deprivation, adolescents in youth detention center.

Підписано до друку 07.11.2016 р. Формат 60х84 1/16. Папір офсетний.

Друк на різнографі. Обсяг 0,9 ум. друк. арк. 0,9 обл.-вид. арк.

Наклад 100 пр. Зам. 133. Виготовлювач – Вежа-Друк

(м. Луцьк, вул. Винниченка, 14, тел. (0332) 29-90-65).

Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України

ДК № 4607 від 30.08.2013 р.